

Onderzoek

Wensbeelden en doemscenario's: het belang van toekomst verkennen voor onderwijs en opleiden

Bregje de Vries (Vrije Universiteit Amsterdam), Wouter Schenke (Penta Nova), Leonie Middelbeek & Ditte Lockhorst (onderzoeksbureau Oberon)

Samenvatting

Lerarenopleidingen leiden op voor onderwijs van morgen. Maar hoe ziet dat onderwijs eruit? In dit artikel beschrijven we een exploratief onderzoek naar onderwijs en leraarschap over 100 jaar. Door het uitvoeren van creatieve oefeningen ondernamen ruim 50 onderwijsprofessionals een tijdreis naar de verre toekomst en ontwaarden zowel verkiesbare als gevreesde ontwikkelingen rond acht thema's: leerklimaat, relatie leraar-leerling, technologie, leiderschap, curriculum, onderwijsidealen, leerplicht en het belang van toekomst verkennen voor onderwijs. De toekomstverkenning laat onder andere meer open leeromgevingen zien, dynamische leraar-leerling relaties, diversiteit als basis voor gedeeld leiderschap en vormen van technologische assistentie voor de leraar van de toekomst. Naast deze inhoudelijke vergezichten ervaren we dat het proces van toekomst verkennen bijdraagt aan toekomstbewustzijn en veranderbereidheid. Het geeft scherper zicht op het heden en voedt het adaptief vermogen dat onderwijsprofessionals nodig hebben om zich te verhouden tot verandering. We concluderen dat het onderwijs baat heeft bij toekomst verkennen en doen suggesties voor het inpassen ervan in curricula van lerarenopleidingen.

Inleiding

Beroepsonderwijs leidt op voor uitoefening van het beroep in de toekomst. Een toekomst die naast voorspelbare constanten deels onzeker is. Die onzekerheid vormt een uitdaging voor curricula in het beroepsonderwijs, zo ook voor lerarenopleidingen: we leiden de leraar van morgen op, maar hoe 'morgen' er uitziet, weten we niet precies. Behulpzaam in het maken van toekomstbestendige keuzes voor curricula is het onderscheid dat Van Leemput (2019, 2020) maakt tussen veranderingen die niet te stoppen zijn en ons als drijvende krachten voortstuwen, naast trends en opkomende kwesties die in nog prille stadia ons professionele blikveld inspringen. Lerarenopleidingen zijn het bijvoorbeeld over het algemeen eens over het belang van aandacht voor drijvende krachten als technologie en 21e-eeuwse vaardigheden. Over aandacht voor trends, zoals vraagsturing, en opkomende kwesties, zoals lessen in geluk, zal meer discussie zijn. Behalve de vraag welke inhoudelijke veranderingen een

plek in het curriculum verdienen, moeten we leraren voorbereiden op het gegeven van continue verandering. Werken in het onderwijs is continu balans zoeken tussen vernieuwing en behoud van zaken (Kelchtermans, 2018). Dat vraagt veel van leraren, én dat vraagt van lerarenopleidingen dat we ze daarop voorbereiden (Graus, 2021; Okogbaa, 2017).

Het valt in de praktijk niet mee aandacht te besteden aan ‘het onderwijs van morgen’. Net als in scholen staat het curriculum van lerarenopleidingen onder druk: er moet veel in korte tijd en leraren in opleiding maken een steile leercurve door waarin zij weinig ruimte hebben voor een blik op de toekomst. De waan van de dag eist alle aandacht op: van leraren, studenten én lerarenopleiders (Van der Borden et al., 2021). Deels is dit begrijpelijk en goed, de dagelijkse praktijk is de kern van leraarschap. Maar als het constant álle aandacht opeist, ontstaat bij veel leraren het gevoel dat er “van alles bij komt” als zich verandering aandient. Dit kan ertoe leiden dat leraren werkdruk en stress gaan ervaren en vatbaarder worden voor een burn-out (Andrew et al., 2018). Bovendien dienen zich in het onderwijs complexe vraagstukken aan – denk bijvoorbeeld aan het lerarentekort, kansenongelijkheid en (digitale) geletterdheid – die zich niet in de dagelijkse routine laten oplossen en ruimte en tijd voor overdenking vragen.

Hoe kunnen we “de waan van de dag” minder prangend maken? De futurologie – de wetenschap die zich toelegt op toekomst verkennen – zoekt het antwoord in vertragen en creatief vooruitkijken. We definiëren futurologie als de professie die zich richt op het zien van mogelijke toekomsten en doen van uitspraken over de waarschijnlijkheid van die toekomsten op basis van wetenschappelijke kennis en een ambachtelijk proces (Van Duijne & Van der Wel, 2019). Dit ambachtelijke proces kenmerkt zich door methodieken en werkvormen die verbeelden en dialoog op gang brengen (Bak & Oonincx, 2020; Van Wetering, 2018).

Futurologen verkennen in opdracht van overheden en bedrijven of uit een wetenschappelijke missie een wereld die zij kenmerken als Veranderlijk en vol Onzekerheden, die Complex in elkaar zit en Ambigu van betekenis is (VOCA). In deze wereld is sprake van geleidelijke veranderingen én plotselinge kantelende normaliteit (Van Duijne & Van der Wel, 2019).

Wat kunnen we hier in het onderwijs mee? Is onderwijs VOCA? Onderwijs is in de basis te kenmerken als een veranderlijk domein (V): het resoneert met maatschappelijke ontwikkelingen en staat nooit stil (Deen, 1985; Kelchtermans, 2018). Veranderingen brengen professionele onzekerheden met zich mee (O) die noodzaken tot continue professionalisering (Stevenson et al., 2016). En hoewel de onderwijskundige inzichten de laatste decennia flink toenamen (bijv. Valcke,

2010), geven ze lang niet altijd uitsluitsel over hoe pedagogisch te handelen en onderwijs 'evidence-informed' en effectief te veranderen (Berliner, 2002; Burner, 2018). Onderwijs heeft te maken met zogenaamde ongetemde vraagstukken (C), die ambigu zijn in wat zij betekenen en waarvoor geen evidente oplossing is (A) (Korsten, 2019). Als onderwijs VOCA is, zou toekomst verkennen ons dan kunnen helpen te navigeren in die complexiteit?

Vanuit het project Expeditie Lerarenagenda (www.expeditielerarenagenda.nl) maakten we samen met ruim 50 onderwijsprofessionals een tijdreis en vertrokken naar het jaar 2123. In dit artikel beschrijven we wat we zagen en ervaarden, en geven op basis van de toekomstverkenning antwoord op de exploratieve onderzoeksvraag: hoe ziet de toekomst van onderwijs en leraarschap er in 2123 uit en wat is de waarde van toekomst verkennen voor onderwijsprofessionals in het algemeen en opleiders in het bijzonder?

Doornroosje: wakker worden in de toekomst

Stel je hebt – net als Doornroosje – 100 jaar geslapen en wordt wakker in 2123. Hoe ziet onderwijs en leraarschap er dan uit? Een groep professionals vertrok op een tijdreis van acht weken. Ze dachten niet na over het curriculum van morgen, bekwaamheden in 2026 of vierjarenplannen, maar zochten naar stippen op de horizon. Hieronder beschrijven we hoe de toekomstverkenning verliep.

Een organisch verloop

In de wetenschap zien we onderzoek doorgaans als een planmatige bezigheid die vooraf is opgezet volgens een gestandaardiseerde aanpak en (liefst) in een gecontroleerde omgeving. Doornroosje kenmerkt zich echter door een organisch verloop in zowel de dataverzameling als data-analyse. Er was geen uitgedachte route voor de reis, er waren alleen uitgangspunten. Het eerste uitgangspunt was: wij onderzoekers gaan mee op reis. We blijven niet op afstand, maar gaan met de deelnemers "uit het raam kijken". We sluiten hiermee aan bij de idee dat onderzoek baat heeft bij een dialoog tussen deelnemers én onderzoekers om zo tot een gedeelde waarneming te komen waarin cognitieve inzichten en emotionele belevingen beide een plaats krijgen. (vgl. Cook, 2021; Frank, 2005; Weerman & Metze, 2021). Dit dialogische principe vonden wij als onderzoekers passen bij de exploratieve aard van de vraag die we hadden. We verwachtten een beter begrip te kunnen opbouwen van de waarde die toekomst verkennen kan hebben door zelf de reis mee te beleven.

Het tweede uitgangspunt was dat we als futurologen te werk zouden gaan. Futurologen gebruiken creatieve werkvormen om mensen te helpen “in de toekomst te kijken” (Van Duijne & Van der Wel, 2019; Van Wetering, 2018). Van creatieve werkvormen wordt bovendien wel gezegd dat zij hoofd en hart aanspreken en dialoog ondersteunen (Muijen & Brohm, 2021). Van Van Leemput (2019) leenden wij de vorm van een invulformulier en vertaalden dit naar acht werkbladen met steeds een andere creatieve opdracht rond een onderwijsthema (Tabel 1). De werkbladen richtten zich op het aanboren van associaties en intuïtieve kennis over de toekomst van deze thema's. Zeven thema's ontleenden we aan structurele en actuele (ontwerp)vraagstukken in het onderwijsdomein. Ze zijn gaandeweg het onderzoek gekozen op basis van ingevingen van onderzoekers, suggesties door deelnemers of actualiteiten. Het achtste thema is toekomst verkennen, de opdracht van die week vraagt van de deelnemers een reflectie op het proces en de waarde van toekomst verkennen.

Deelnemers

Ruim vijftig mensen reageerden op een oproep voor de tijdreis via social media en met hen samen vertrokken we. De groep was gelijkelijk verdeeld over het primair, voortgezet, middelbaar en hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs: uit elke sector deden ongeveer tien professionals mee. Hun functies waren divers: leraren(-opleiders), school-/teamleiders, specialisten en adviseurs, ontwikkelaars en wijzelf als onderzoekers. De groep is niet per sé representatief voor het onderwijsveld: deze deelnemers hadden bovengemiddeld veel zin om met creatieve werkvormen in de toekomst te kijken! Een reis van acht weken is vermoeiend: ondanks het enthousiasme waarmee velen instapten, lukte het niet alle verkenner alle weken bij te blijven. Ruim de helft reisde van begin tot eind mee, de anderen maakten de reis gedeeltelijk (Tabel 1).

Dataverzameling en -analyse

In januari en februari 2023 ontvingen de toekomstverkenner acht weken lang op een vaste dag in de week per mail een werkblad. De oefeningen waren in 15 minuten te maken. Deelnemers namen naar eigen behoefte (soms) meer tijd. We stuurden steeds drie inspiratiebronnen mee over futurologie en/of het thema en/of creativiteit om los te komen van vertrouwde denkkaders en uit te nodigen tot associatief en creatief denken. Voorbeelden van bronnen zijn een artikeltje over geurenonderzoek (week 1 – onderwijsklimaat), een avatar-optreden van

Abba (week 3 – technologie) en de “I have a dream”-speech van Martin Luther King (week 6 – onderwijsidealen). Deelnemers bekeken de bronnen naar wens, ze waren niet noodzakelijk voor het doen van de oefening.

WK	Thema	Creatieve oefening	Respons
1	<i>onderwijsklimaat</i>	<i>In geuren en kleuren: hoe ruikt het in / welke kleuren heeft...het onderwijs van de toekomst?</i>	51
2	<i>relatie leraar-leerling</i>	<i>Yin en Yang: welke metafoor kies jij voor de relatie leraar-leerling van de toekomst?</i>	48
3	<i>computertechnologie</i>	<i>Tussen hoop en vrees: welke rollen zie jij voor robots, avatars en hologrammen in het onderwijs van de toekomst?</i>	44
4	<i>leiderschap</i>	<i>Dierenrijk: welke dierlijke eigenschappen heeft de toekomstige minister van onderwijs?</i>	40
5	<i>curriculum</i>	<i>Hokjesgeest: welke 10 curriculumvernieuwingen wens jij voor de toekomst?</i>	35
6	<i>onderwijsidealen</i>	<i>I have a dream: welke stip zet jij op de horizon? (en welke 3 stappen zet je er naartoe?)</i>	34
7	<i>wet- en regelgeving</i>	<i>Kruip in de huid van: schrijf een dagboekfragment over een dag uit het leven van jouw hoofdpersoon nu de leerplicht is afgeschaft?</i>	32
8	<i>toekomst verkennen</i>	<i>Tijdreis van mijn leven: maak een collage over wat je gezien, gevoeld, geleerd hebt op deze tijdreis.</i>	30

Tabel 1 – Overzicht dataverzameling: acht toekomst verkennende creatieve oefeningen

Wekelijks analyseerde één van de onderzoekers de werkbladen door het maken van een creatieve impressie waarin patronen én bijzondere fragmenten uit de toekomstbeelden van de deelnemers een plek kregen. We werkten inductief en “lieten de data spreken” bij het maken van de impressie. Soms zijn (wetenschappelijke) bronnen gebruikt bij het ordenen, duiden of bevragen van de input. We benadrukken het exploratieve, subjectieve karakter van de data-analyse en datarepresentatie.

Impressies van een verre toekomst

Acht weken lang reisden we als een gezelschap van onderwijsprofessionals door het landschap van de toekomst van onderwijs en leraarschap. Wat zagen wij uit het raam van onze tijdmachine?

Week 1 - In geuren en kleuren (leerklimaat)

Hoe ziet het leerklimaat er in 2123 uit? Welke geuren en kleuren ervaren we? We vinden onszelf terug in een leerlandschap geurend van vers gemaaid gras, bloemen en bloesems. Een frisse zeebries streelt onze gezichten en brengt nieuwe smaken op onze lippen. Er wordt hard gewerkt en waar gehakt wordt vallen spaanders: zweetgeuren en zoete houtsnippers omringen ons. We ervaren ruimte en voelen de natuur om ons heen. De typische geur van gymzalen en bedompte klaslokalen uit het verleden liggen ver achter ons; we worden wakker midden in de wereld. In een explosie van kleuren knipperen we met onze ogen tegen het licht. We zijn optimistisch over de toekomst. We zien veel groen en geel: de kleur van natuur en “als basis de warme kleur geel dat staat voor levenslust, het opbouwen van zelfvertrouwen en het ervaren en herkennen van plezier en geluk”. Door de warme tinten die ruimte en vertrouwen uitstralen stroomt een beekje lichtblauw, want “schone buitenlucht en water stromen ons tegemoet”. Een enkele toekomstverkenner ziet een geur- en kleurloze omgeving voor zich waarin technologie en klinische reinheid domineren.

Week 2 - Yin en Yang (relatie leraar – leerling)

Hoe ziet de leraar-leerling relatie er in 2123 uit? We bezoeken een beeldentuin met metaforen van die relatie. De beelden tonen enerzijds een warme pedagogische band. We zien een grote en kleine boom naast elkaar, “waarbij de kleine boom (leerling) groeit doordat die water, zon en goede aarde ontvangt vanuit de grote boom (leraar)”. Verderop een bootje met de wind in de zeilen:

“de leraar is de kapitein en de leerling bedient de zeilen”. De beeldentuin laat ook transitie zien. We passeren een lemniscaat die vloeiend contact tussen twee delen uitdrukt. Ook het beeld van een groep pinguïns verbeeldt gelijkschakeling: “de leerling en leraar maken deel uit van dezelfde groep. [...] Soms staat er even iemand buiten (of boven) de groep om koers te bepalen. Dat kan een leraar zijn. Maar dat kan net zo goed een leerling zijn.” In deze metaforen is de pedagogische relatie dynamisch: rol- en taakverdelingen kunnen wisselen. Een toekomstverkenner geeft uitdrukking aan deze dynamiek met de metafoor “slijtbare tussenruimte” afkomstig uit het gedicht “Overweging” van Albert Bontridder. Veel toekomstverkenners vragen zich af welk effect deze verandering naar gelijkwaardigheid gaat hebben op de rol van de leraar én die van leerlingen in het onderwijs.

Week 3 - Tussen hoop en vrees (technologie)

In 2123 is er veel technologie om ons heen. Welke rol en vorm neemt dat aan in het onderwijs? Deze vraag roept gedachten aan nieuwe kansen op, maar ook zorgen. We zien liefdevolle buddy-robots voor leerlingen, hulprobots die de leraar ondersteunen bij het begeleiden van herhalingsoefeningen of bij praktische zaken als administratie en klein huishoudelijk werk in de klas. We zien ook avatars – visuele digitale identiteiten - waarmee leerlingen zichzelf kunnen (re)presenteren en de sociale wereld kunnen verkennen. Dit voedt ons denken over nieuwe manieren van werken aan socialisatie en persoonsvorming, bijvoorbeeld door het zichtbaar en bespreekbaar maken van groepsdynamiek. Ook de hologrammen vinden we fascinerend: leren kan overal en altijd, want de leraar verschijnt als levensechte simulatie aan je zijde! En stel je voor dat je in de geschiedenisles Cleopatra kunt uitnodigen...! Ondanks alle kansen die we ontwaren, zien we duivelse dilemma's opdoemen: (hoe) houden we de menselijke warmte in het onderwijs? Leiden technologische mogelijkheden tot sociale rijkdom of juist eenzaamheid bij leerlingen en leraren? Staat de technologie tot onze beschikking of zijn wij eraan overgeleverd? Aanwezigheid en afwezigheid, nabijheid en afstand: ze krijgen een verwarrende lading in dit met technologie verrijkte leerlandschap.

Week 4 - Dierenrijk (leiderschap)

Op ons reisprogramma staat een bezoek aan het Ministerie van Leerlandschappen, in de volksmond ook wel Ministerie van Levenslessen of

Ministerie van Olé (onderwijs en levenservaring) genoemd. Het wordt bestierd door een team van ministers met dierlijke eigenschappen... We ontmoeten de giraf die “vanwege zijn lange nek de boel goed kan overzien” en flexibel leiderschap symboliseert: “Giraffes leven in groepen, maar kunnen deze ook weer verlaten. Andere giraffen sluiten zich dan weer aan. In de toekomst werken we met een flexibele groep ministers waarin op basis van thema de juiste experts én direct betrokkenen aansluiten.” Onze rondleiding laat vervolgens een bonte stoet aan beleidsmakers zien: olifanten, tijgers, dolfijnen, bijen, mieren, paarden, uilen; ze staan voor de vele eigenschappen die nodig zijn zoals wijsheid, creativiteit, compassie en goed luisteren naar het veld. Het giraffenjong ontroert ons met zijn uitleg: “Een giraffenjong leert al snel op eigen benen staan. Dat betekent dat de minister zijn doelgroep – hoe jong ook – als serieuze gesprekspartner ziet. Op het ministerie werken dan ook jongeren van diverse leeftijden”. Wat voelen we ons verrijkt door dit bezoek. Het ministerie van de toekomst ademt diversiteit. Wat betekent dit voor leiderschap in onze scholen? Bijvoorbeeld voor de rol die we leerlingen erin geven?

Week 5 - Hokjesgeest (curriculum)

Een prangende vraag aan de toekomst is hoe het curriculum er in 2123 uitziet. We kijken uit naar onze ontmoeting met de Hokjesgeest: een veelzijdige persoonlijkheid die ons laat zien hoe het is opgebouwd. Thuis ervaren we overvolle roosters, dwang van toets- en examenprogramma's en bastions van eeuwenoude vakdisciplines. We wensen ruimte en meer balans tussen subjectificatie, socialisatie en kwalificatie. Meer handen en hart, minder hoofd. Maar hoe dan? In gesprek met de Hokjesgeest zien we een programma dat is gericht op kennisstructuren in plaats van feitenkennis. Niet de kennis zelf, maar betekenisgeving aan die kennis staat centraal. Daarvoor zijn vaardigheden zoals ‘close reading’ en kritisch brongebruik van belang en hebben we kennis nodig over ons menselijk brein én systeemkennis van maatschappijen en kennisdomeinen. Handen en hart richten zich op lichamelijk bewustzijn en zelfkennis, maatschappelijke stages en leren samenwerken, onthaasten en leren vervelen. Het gevoel is partner van het verstand geworden. Vakintegratie en verbinden van binnen- en buitenschoolse leeromgevingen zijn in het heden prille elementen, in de toekomst vormen ze het fundament van het curriculum. We zijn gecharmeerd van de Hokjesgeest, maar het roept ook onwennigheid op: de hokjes zijn al eeuwenlang ons houvast, (wanneer en hoe) durven we ze los te laten?

Week 6 - I have a dream (onderwijsidealen)

We zien veel om over na te denken. We kijken mijmerend uit het raam van onze tijdmachine naar de tijdhorizon: welke stip zetten we daarop, waar zijn we naar op weg? Wat is ons onderwijsideaal voor 2123? In de tijdmachine gonst het van de gesprekken over teamgeest en verbondenheid, rust om te zijn en persoonlijk te groeien, vrijheid om te ontdekken. Onze idealen ademen iets wezenlijk anders dan het onderwijs en de maatschappij van nu. We zijn moe van presteren onder druk en wensen in plaats daarvan speelruimte op basis van interesse en leergierigheid. We ontwaren concrete stappen om te zetten. Eerst moeten we met elkaar de weg bereiden. Niet meteen handen uit de mouwen en aanpakken, maar gelijkgestemdheid zoeken, van gedachten wisselen, verhalen ophalen, tijd creëren in verschillende levens- en loopbaanfasen. Daarna werken we aan transitie in opvattingen die nodig zijn voordat er concrete veranderingen kunnen komen. Voorbeelden van verandering in opvattingen zijn denken in floreren in plaats van presteren, onderwijs niet als kostenpost maar als investering zien, werken aan welzijn in plaats van welvaart, de wereld als leerplek zien en zorgen voor die wereld.

Week 7 - Kruip in de huid van (wet- en regelgeving)

In 2123 is de leerplicht omgezet naar leerrecht. Net als de Hokjesgeest confronteert het ons met een 'heilig huisje-gevoel', moeten we van verworvenheden afblijven, omdat ze iets borgen? Of vraagt de tijdgeest van 2123 om iets anders? Is afschaffing van leerplicht een ramp? Of is het de bekroning van intrinsieke motivatie? Dagboekfragmenten uit 2123 laten ons beide kanten zien:

"Lief dagboek, vandaagweer zo'n dag. Vermoeiend om elke keer te bedenken wat ik kan gaan doen. Ik begreep van mam dat ze vroeger naar school móesten, nu mág je. Als je het geld er voor over hebt. Toen pap nog zijn baan had, was het in ieder geval een stuk leuker. Op school had ik tenminste vrienden van mijn leeftijd. Nu moet ik nog maar zien wat ik tegenkom. [...] Al kan ik goed rekenen, en lezen en schrijven, andere talen leer ik niet, en ik weet maar weinig van geschiedenis of biologie ofzo. Het is zo frustrerend. Ik heb zoveel vragen. Maar bij wie kan ik terecht?!"

"Lief dagboek, vandaag had ik zo'n dag dat je denkt hè, echt?! Dat je echt tot een inzicht, een besef komt. Ik was in het bos. Zo'n dag dat je dat nodig hebt. [...] Ik

realiseerde me hoe hard ik het nodig had om daar even te zijn en toen pats boem herinnerde ik mij Historische Verhalen, vorig jaar, van die gastspreker van de universiteit. Dat onze over-over-grootouders leerPLICHT hadden in plaats van leerRECHT. Can you imagine?"

De dagboekfragmenten illustreren totale stuurloosheid én ultieme zelfsturing. Wie zijn deze dagboekschrijvers? We ontdekken dat hun overgrootmoeders onze kinderen zijn. Daar worden we stil van: de toekomst is opeens niet meer zo ver weg...

Week 8 – Tijdreis van mijn leven (toekomst verkennen)

We komen aan het eind van onze tijdreis. Wat hebben we gezien, gevoeld, geleerd? Ieder maakt een beeldverslag en samen laten ze zien dat het een ervaring is die ons bewuster heeft gemaakt van een verre toekomst, van de maakbaarheid van die toekomst en van de verbondenheid tussen verleden, heden en toekomst. We zijn ons bewust geworden van onze rol als professional in richting geven aan de toekomst. Het tijdreizen voedt onze veranderbereidheid: we zien onze eigen en elkaars wenselijke toekomst en we ervaren de diversiteit aan toekomst niet als vertroebeling van een gezamenlijke visie of missie, maar als een rijke voedingsbodem en voeding voor gesprek. We hebben (bij)geleerd over hoe we samen kunnen navigeren naar de toekomst. Niet door nadenken alleen, maar juist door samenwerken en de toekomst als een complex vraagstuk zien waarbij je bouwt aan oplossingen met anderen die je niet kent. Niet alleen door het maken van cognitieve afwegingen, maar ook door het gevoel erbij te betrekken, je fantasie, je hoop op utopieën én je angst voor rampspoed. Het tijdreizen ervaren we als inspirerend én spannend, helpend én heen-en-weer-slingerend, out-of-the box én confronterend met bestaande kaders en heilige huisjes. Figuur 1 toont twee individuele reflectieve collages op de tijdreis.

Figuur 1: reisverslag-collages van twee deelnemers aan de tijdreis

Samen op tijdreis zijn maakte bij sommige deelnemers de wens tot elkaar ontmoeten los. We organiseerden daarom twee informele online live sessies waarin respectievelijk vijf en zes deelnemers hun ervaringen met het proces van toekomst verkennen uitwisselden. Ook uit deze reflectieve gesprekken maken we op dat toekomst verkennen ons tijdsbesef heeft vergroot en ons actie-bereid heeft gemaakt om – samen met andere professionals – vorm te geven aan die toekomst. Het plezier en enthousiasme waarmee de deelnemers terugblikten mag ook niet onvermeld blijven: toekomst verkennen is vooral heel leuk om te doen.

Conclusie en discussie

Acht weken lang verkenden ruim vijftig onderwijsprofessionals de toekomst door creatieve opdrachten te doen. Als onderzoekers waren we reisleiders (we ontwierpen de opdrachten) én medereizigers (we deden ze ook zelf). Hoe kijken we terug op deze werkwijze? We hebben ervaren én gezien hoe creatieve oefeningen helpen open naar de toekomst te kijken. Muijen en Brohm (2021) beschrijven vier vormen van weten: mythos (verbeelding), ethos (waarden), logos

(ervaringskennis) en pathos (emotionele betrokkenheid). Onze oefeningen deden een beroep op alle vier. Een abstracte vraag als “hoe ruikt het in het onderwijs in 2123” boorde mythos en pathos aan, een vraag naar technologie deed eerder een beroep op ethos en logos. Maar voor elke oefening gold dat vragen naar beelden en associaties én een uitleg daarbij zowel doorvoelde als doordachte toekomstbeelden opleverde. Dat we als onderzoekers dezelfde “ruimte betraden” als de deelnemers (vgl. Frank, 2005) en zelf ook de vier kennisbronnen aanriepen, hielp om ze in de analyse alle vier op waarde te schatten en mee te nemen. Het exploratieve karakter van het onderzoek maakte daarbij een minder vooraf geplande aanpak mogelijk die ook heeft geholpen “de data te laten spreken”. Omdat we onze impressies van de toekomstverkenning wekelijks deelden met de deelnemers, ontstond bovendien een gevoel van “samen onderweg zijn” en professionele nieuwsgierigheid naar elkaar. Dit heeft sterk bijgedragen aan het dialogische karakter van het onderzoek en we zouden dat in de toekomst graag uitbouwen naar toekomstverkenningen in teams, op locaties en in groepsverband. Eerste ervaringen die we ermee opdeden in workshops laten zien dat toekomst verkennen in een live sessie waardevol kan bijdragen aan een professionele dialoog over onderwijs en leraarschap, omdat deelnemers letterlijk tijd nemen over de kern van hun professie na te denken in het licht van gewenste en gevreesde veranderingen. Ook ervaren we in deze live context dat door het toekomst verkennen én het gesprek erover het besef van invloed te zijn op die toekomst direct toeneemt: deelnemers aan de sessies benoemen regelmatig nieuwe taken voor zichzelf en anderen, en het belang van en voornemen om een toekomstverkenning in de eigen context uit te gaan voeren. Wij concluderen op basis van ons exploratieve onderzoek dat toekomst verkennen een zinvolle bezigheid is voor onderwijsprofessionals in het algemeen en voor lerarenopleiders in het bijzonder. Ten eerste is er een inhoudelijk belang. Toekomstbeelden laten ons eigenlijk zien waar we in het nu tegenaan lopen en van los zouden willen komen: we ervaren hiërarchische relaties, we willen dat ze gelijkwaardiger worden; we voelen de beperking van leslokalen, we willen de wereld in; we ervaren de onvermijdelijkheid van computertechnologie, we zoeken de kracht ervan. Deze toekomstbeelden roepen vervolgens vragen op: wie of wat is de leraar als onderwijs ook in de wereld plaatsvindt; hoe ga je om met de rolwisseling tussen leraren en leerlingen; hoe verhouden we ons als vakdidactici tot een curriculum dat disciplines doorbreekt; en wat is vakkennis waard vergeleken met wat computers “weten”? Toekomst verkennen geeft voeding aan bredere reflectie op het huidige onderwijs en het curriculum van

lerarenopleidingen. Ten tweede draagt toekomst verkennen bij aan omgaan met onderwijsverandering en het besef dat onderwijs altijd in verandering zal zijn. Dit besef voedt de bereidheid in onderwijsverandering een rol te spelen én invloed uit te oefenen. Het maakt toekomstbewust(er) en voedt maakbaarheidsgeloof. Toekomst verkennen draagt bij aan adaptief vermogen – generieke verandercapaciteit – en dat stelt leraren en lerarenopleiders (beter) in staat professioneel in beweging te blijven en als collectief met verandering bezig te zijn (Lockhorst et al., 2023). Dát lerarenopleidingen adaptief vermogen nodig hebben om te kunnen schakelen naar nieuwe vormen van onderwijs en leraarschap die zich in de praktijk al volop aftekenen, lijkt evident (Buijs & Oolbekkink-Marchand, 2021; Kools, 2019). Bezig zijn met de toekomst houdt lerarenopleidingen “bij de les”. Voor de manier waarop toekomst verkennen in lerarenopleidingen een plek kan krijgen, doen we hier tot slot kort enkele suggesties. Toekomst verkennen kan vorm krijgen in een zelfstandige (keuze)module. In enkele bijeenkomsten ontdekken studenten hoe zij over (de toekomst van) belangrijke onderwijsthema’s denken, leiden daaruit af hoe het beroep van leraar eruit gaat zien en werken zo indirect ook aan hun professionele identiteit én aan de vaardigheid die in een professionele dialoog aan te scherpen. Omdat toekomst verkennen effect heeft op hoe je in het heden tegen onderwijs, leraarschap en je eigen rol aankijkt, is het ook als element aan een bestaand onderdeel toe te voegen, bijvoorbeeld in een vak gericht op visievorming en beroepsidentiteit of in intervisiebijeenkomsten. Om de professionele dialoog te versterken doen we de suggestie aan lerarenopleiders zelf met de studenten mee te doen zoals wij dat als onderzoekers deden in onze tijdreis, en eventueel andere opleiders erbij uit te nodigen. Kijken in de toekomst komt op gang door creatieve werkvormen. Het oproepen van beelden, (zintuiglijke) associaties en metaforen zijn invullingen die je eraan kunt geven. Daarbij vraag je steeds naar uitleg, zodat mythos als het ware de route wordt naar pathos, ethos én logos. Je kunt de creatieve insteek en de dialoog verder verrijken door kunstenaars te betrekken en bijvoorbeeld dansers, dichters of fotografen te vragen – letterlijk – toekomstbeelden in te brengen. Een kleurrijker en gezamenlijker begin van een toekomst kunnen we ons niet wensen!

Dit onderzoek maakt deel uit van de Expeditie Lerarenagenda en is gefinancierd door NRO onder dossiernr 40.5.19810.024.

Auteurs

Dr. Bregje de Vries werkt als algemeen didacticus en onderzoeker bij de lerarenopleiding van de Vrije Universiteit Amsterdam. In haar onderzoek richt zij zich op leraren(opleiders) als ontwerpers van onderwijs en professionalisering van onderwijsprofessionals door participatie in onderzoek.

Dr. Wouter Schenke is als lector Leiderschap in het onderwijs verbonden aan Penta Nova, Academie voor schoolleiderschap. Hij (bege)leidt onderzoek naar waardengericht werken van leraren en schoolleiders in een professionele leercultuur.

Leonie Middelbeek werkt als onderzoeker bij onderzoeksbureau Oberon waar zij in onderzoeks- en adviestrajecten de verbinding legt tussen beleid, theorie en praktijk. Ze is onder andere betrokken bij kwalitatief onderzoek naar onderwijsachterstandenbeleid en goed bestuur.

Dr. Ditte Lockhorst werkt als projectleider onderzoek bij onderzoeksbureau Oberon. Zij is themeleider van 'professionalisering onderwijspersoneel' en richt zich onder andere op onderwijsvernieuwing, en samenwerking van onderzoekers en onderwijsprofessionals.

Referenties

- Andrew, K., Richards, R., Hemphill, M. A., & Templin, T. J. (2018). Personal and contextual factors related to teachers' experience with stress and burnout. *Teachers and Teaching*, 24(7), 768-787.
- Bak, L., & Oonincx, I. (2020). 'Futurist laat mensen zien dat het ook anders kan'. Verkregen van www.fontys.nl, 20 juli 2022.
- Berliner, D. C. (2002). Educational research: the hardest science of all. *Educational Researcher*, 31(8), 18-20.
- Buijs, E., & Oolbekkink-Marchand, H. (2021). Opleiden voor vernieuwingsonderwijs: welke beelden hebben studenten en lerarenopleiders daarbij? *Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 42(2), 1-11. www.velon.nl.
- Burner, T. (2018). Why is educational change so difficult and how can we make it more effective? *Research and Change*, 1(1), 122-134.
- Cook, T. (2021). Participatory research: its meaning and messiness. *Beleidsonderzoek Online*, 3, 1-21.

- Deen, N. (1985). *Mensen scholen mensen: beschouwingen over onderwijs*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Frank, A.W. (2005). What is dialogical research and why should we do it? *Qualitative Health Research*, 15(7), 964-974.
- Graus, J. (2021). De lerarenopleiding moderne vreemde talen: van student naar zelfbewuste kritische beroepsbeoefenaar. *Levende Talen Magazine*, 3, 26-31.
- Kelchtermans, G. (2018). Onderwijsvernieuwing is een werkwoord: opleiden voor geëngageerde vernieuwingspraktijken. *Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 39(4), 7-22. www.velon.nl.
- Kools, Q. (2019). Op verkenning in eigentijds onderwijs: input voor opleiders. *Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 40(4), 333-340. www.velon.nl
- Korsten, A. (2019). Omgaan met 'wicked problems'. *Beleidsonderzoek Online*, mei 2019, 1-33.
- Lockhorst, D., de Vries, B., Brouwer, P., Louws, M., Middelbeek, L., Schenke, W., Walraven, A., Struyf, A., en Bulder, E. (2023). *Aankomst op Uitzichtpunt. Expeditie onderzoek naar adaptief vermogen in navigeren naar toekomstbestendig leraarschap*. Eindrapport.
- Muijen, H., & Brohm, R. (2021). Art Dialogue Methods. *Management & Ontwikkeling*, 4/5, 63-81.
- Okogbaa, V. (2017). Preparing the teacher to meet the challenges of a changing world. *Journal of Education and Practice*, 8(5), 81-86.
- Stevenson, M., Hedberg, J.G., O'Sullivan, K.-A., & Howe, C. (2016). Leading learning: the role of school leaders in supporting continuous professional development. *Professional Development in Education*, 42(5), 818-835.
- Valcke, M. (2010). *Onderwijskunde als ontwerpwetenschap: een inleiding voor ontwikkelaars van instructie en voor toekomstige leerkrachten*. Gent: Academia Press.
- Van der Borden, J., Meindersma, Y., Ravesloot, C., & Van Rooijen, G. (2021). Tussen ideaal en werkelijkheid: de leraar Nederlands in opleiding. *Levende Talen Magazine*, 3, 21-25.
- Van Duijne, F., & Van der Wel, P. (2019). *Toekomst verkennen: het ultieme denken in organisaties*. Schiedam: Uitgeverij Scriptum.

Van Leemput, M. (2019). *Onderwijs ToekomstEN*. Keynote gehouden op het Velon/Velov congres, Breda, 19 maart 2019.

Van Leemput, M. (2020). *Waking up to the future*. Tedx Vilvoorde, 20 oktober 2020. Verkregen van www.ted.com, 10 mei 2022.

Van Wetering, H. (2018). Futurologie heeft de toekomst. *VPROgids*, 5 december 2018.

Weerman, A., & Metze, R. (2021). 'Follow the dog' – Creating arts-based supportive and relational spaces to facilitate in a purposeful discovery of knowledge. *Beleidsonderzoek Online*, 5, 1-21.